A személyi állomány beállítódása a büntetés-végrehajtás rehabilitációs, nevelési feladataival kapcsolatban

A büntetés-végrehajtás személyi állománya olyan sajátos környezetben és feltételek között végzi munkáját, mely valószínűleg egyedülálló, s különbözik minden más munka és hivatás jellemzőitől. A munkahely, mint fizikai környezet a társadalomtól elszigetelt, belső biztonsági rendszerekkel tagolt erődítmény. A munka alanyai elítéltek, olyan emberek tömege, akik többségükben szándékosan sértették meg a törvényt, sokuk cselekménye erőszakos, egy részük brutális, a testi épség, az emberi élet ellen irányult. Közöttük szakszerű irányítás hiányában többnyire társadalmi szempontból negatív indíttatású kapcsolatok alakulnak, s fennáll a lehetősége, hogy szinte egységesen állnak szemben a személyi állománnyal.

A rabok világát, a büntetés-végrehajtási intézet belső szociális struktúráját számtalan kutatás, vizsgálat igyekezett feltárni. Viszonylag alapos ismerettel rendelkezünk a fogvatartottak között működő viszonyrendszerről, ismerjük szubkultúrájukat. Kevesebbet tudunk azonban a személyzetről, arról a heterogén összetételű szakmai közösségről, melynek feladata éppen az elítéltek társadalmi adaptációjának segítése. Az utóbbi években születtek felmérések, folytak vizsgálatok a személyzet körében, ezek azonban inkább a beválást, azaz a hivatali elvárásoknak való megfelelést, a munkahelyhez való hűséget kutatták, illetve az állomány szociális helyzetére irányultak.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a büntetés-végrehajtás állományában dolgozók – feltételezhetően nem egységes – foglalkozási kultúráját, annak leglényegesebb és általánosítható jellemzőit feltárjam. A vizsgálat tervezetét Krémer Ferencnek[1] a magyar rendőrség állománya körében végzett szociológiai felmérése alapján állítottam össze. E felmérés lehetőséget nyújt a későbbiekben arra is, hogy folyamatában és a végeredmény tekintetében is összevetést tegyünk e két sajátos foglalkozási terület szubkulturális jellemzői között.

Más foglalkozási csoportoktól a rendőröket és a büntetés-végrehajtás. személyzetét elsődlegesen az különíti el, hogy valamennyien az embert tekinthetik tevékenységük tárgyának. A foglalkozási csoportjukon belül elfogadott szabályok magatartási következményei nem csak a csoporttagokra vannak hatással, hanem azokra az emberekre is, akikkel foglalkoznak. A büntetés-végrehajtás. személyzetének viszonya munkahelyi környezetéhez annyiban tér el a rendőrökétől, hogy az a személyi kör, akikkel munkájuk során kapcsolatban állnak, jogaiban korlátozott, szabadságától, személyi autonómiájától nagyrészt megfosztott egyedekből tevődik össze, akik jelentős mértékben kiszolgáltatottak nekik. A szubkultúra jellegű foglalkozási kultúra kialakulásában nem csak ez a tény, hanem magának a munkafolyamatnak a jel-

1 Krémer Ferenc: A rendőri szubkultúra és a korrupció néhány problémája. Kézirat. RTF. 1999.

lege, és a munkahely – a börtön – különlegesen zárt volta is meghatározó.

Szempontok a büntetés-végrehajtási személyzet szubkultúrájának elemzéséhez

A szubkultúra tulajdonsága, hogy megkülönbözteti a csoport tagjai számára a külvilágot és a belső világot jelentő társadalmi mezőt. A büntetés-végrehajtás világa sajátos – „smasszer" világ. Ezzel kapcsolatban két kérdésre kereshetjük a választ:

1. Hogyan, milyen módon alakul ki ez a megkülönböztetés a bv-sek esetében, azaz mely tényezők különítik el környezetétől?
2. Milyen sajátosságokat kap a külső és a belső világ ?

Az önálló „zsaruvilág" a társadalom és a rendőrség kapcsolatának termékeként jön létre. A büntetés-végrehajtás alkalmazottai ezzel szemben nincsenek olyan közvetlen, szemmel látható kapcsolatban a társadalom (civil) egyedeivel, mint a rendőrök. Általában nem derül ki a foglalkozásuk a tágabb környezetükben (kivéve a testület néhány vezető tisztségviselőjét). A társadalom tagjai gyakorta irracionális és ellentmondó elvárásokat fogalmaznak meg a büntetés-végrehajtás feladatait illetően. A társadalom túlnyomó többségének, így a politikának sincs meghatározott szerepelvárása a büntetés-végrehajtásban dolgozókkal kapcsolatban.

A társadalomnak ez az informálatlansága azt eredményezi, hogy nincs a szervezeten belül olyan magatartásminta, norma, amit a társadalom preferálna. Ezért csak nagyon általános, idealisztikus elvárások, illetve – és ez a meghatározóbb – pejoratív, dehonesztáló vélemények fogalmazódnak meg a büntetés-végrehajtás személyzetével, így a legjobban képzett, szociálisan nagyon értékes szakemberekkel szemben is.

A büntetés-végrehajtásban dolgozók megítélésén túl, önmeghatározásuk, a magukról alkotott kép, a feladataikkal kapcsolatos beállítódásuk különösen érdekes napjainkban, amikor több mint egy évtizeddel a rendszerváltozás után, és az európai uniós csatlakozás előtt, nagyon ellentmondásos szakmai és anyagi kondíciókkal, jelentős szemléleti változás igényével számolhatunk.

Kiindulópontként három terület vizsgálatát tartottam fontosnak. A személyi állomány attitűdjét

- a bűnözéssel
- a fogvatartottakkal
- a büntetés-végrehajtási feladatokkal kapcsolatban.[2]

Mivel az egyén beállítódása – attitűdje – alapvetően meghatározó a környezet történéseivel, a feladatokkal kapcsolatos reagálásban, véleményalkotásban, cselekvésben, így a munkavégzésben is, jelentős hatással van az elvégzett munka minőségére. A büntetés-végrehajtásban dolgozók attitűdje, felfogása, véleménye társadalmi környezetünk alakulásáról hatással van a fogvatartottak életfeltételeire, személyiségük alakulására, felfogásuk változására.

Az olyan munkahelyeken, ahol a feladat a másik emberrel, embercsoporttal való foglalkozás, az emberek mindennapi életének alakítása, tevékenységének irányítása, az attitűdöknek kiemelkedő szerepük van. A rehabilitációban ezért fontos, hogy a személyi állomány, mint „ható" tényező, tudatában le-

2 Fazekas László: A személyi állomány attitűdje a fogvatartottakkal és saját munkájuk megítélésével kapcsolatban. Szakdolgozat. Budapest. 2002.

gyen annak a ténynek, hogy akaratlanul is pozitív vagy negatív irányú befolyással van a fogvatartottakra. A vizsgálat tehát elsősorban a személyi állomány – ezen belül elsősorban a munkájuk, feladataik jellege miatt a fogvatartottakkal közvetlen kapcsolatban lévő – tagjainak véleményére, a büntetéssel, a bánásmóddal, a befolyásolás eszközeivel kapcsolatos felfogásukra irányul. Nem vállalkoztunk e kutatás keretében azoknak a szubkulturális elemeknek a vizsgálatára, melyek az állomány attitűdjére, a felfogás alakulására lényegi hatással vannak (ez további vizsgálatok feladata lehet).

A hazai büntetés-végrehajtásban a személyi állomány attitűdjével kapcsolatos kutatásnak vannak hagyományai. Dr. Csetneky László vezetésével a nyolcvanas évektől folynak ilyen irányú vizsgálatok, melyeknek gyakorlati eredménye többek között a Rendőrtiszti Főiskola Büntetés-végrehajtási Tanszékére felvételre kerülő hallgatók pszichológiai szűrésére kidolgozott eljárás.

A vizsgálat tartalma

Ez a vizsgálat nem vállalhatta fel a büntetés-végrehajtási szubkultúra valamennyi érzékelhető és azonosítható elemének feltárását, ezért mintegy első lépésként a fogvatartottakkal kapcsolatos bánásmód néhány vonására, valamint az elítéltek erkölcsi befolyásolásával is próbálkozó nevelői feladatokkal összefüggő véleményekre összpontosított.

A büntetés-végrehajtás deklarált célja a szabadságvesztés foganatosításán túl a fogvatartottak sikeres társadalmi adaptációjának elősegítése. Ez a rehabilitációs program valamennyi fejlett büntetés-végrehajtással rendelkező állam törvényeiben megfogalmazódik. Kialakult az a felfogás, hogy a büntetés időtartama a sikeres reszocializáció megalapozásának időszaka kell, hogy legyen, ennek megfelelően nem elégséges a közvetlen biztonsági követelmények kielégítése. Olyan életfeltételeket kell teremteni a raboknak, melyek lehetőséget adnak a szabadulást követő sikeres beilleszkedésre való felkészülésre, az ehhez szükséges támogató programok lebonyolítására.

A büntetés-végrehajtási intézetekben dolgozók több, egymással ellentétes felfogás követelményeinek kell(ene), hogy megfeleljenek. A fent említett – elsősorban az „európai ajánlások" gyűjtőnéven emlegetett – szakmai elvárások mellet a napi munkafeladatok enyhén szólva nem ideális feltételei között, napi konfliktusok, megoldatlan és megoldhatatlannak tűnő problémák sorában kell biztosítani az intézet működését, mely egyik alapfeltétele a fent említett célok teljesítésének.

Úgy kellene színvonalas, eredményes munkát végezniük, hogy többnyire kedvezőtlen elhelyezési feltételek között, néha aggasztó zsúfoltságban, fluktuációból és esetenként tartós létszámhiányból eredő méltatlan körülmények közepette szó szerint küzdenek a napi problémákkal. Mindemellett a közvélemény elvárásai, esetenként méltatlan kritikái a tömegkommunikáción keresztül áttételesen, a politika által vezérelve törvényi szabályozáson, belső intézkedési rendszeren keresztül közvetlenül is – esetenként szakmai érveket figyelmen kívül hagyva – avatkoznak be a munkába.

Nap mint nap felszínre kerülnek a formálissá váló – egyébként szakmailag indokolt – célok, és a napi feladatok megoldása közötti ellentmondások, melyek demoralizáló hatása hosszú távon a személyi állományban – különösen a fogvatartottakkal közvetlenül foglalkozó szakemberek körében – kompromisszumokat, megalkuvásokat követelnek, végső soron a szakmai maximumra való törekvés csorbítását, feladását eredményezik. Ez a ket-

tősség a fogvatartottakkal való foglalkozás nehézségein túl indikátora lehet a morális megrendülésnek. A belső konfliktusok rombolják a személyiséget. A humánus rehabilitációs elvek feladása a gyakorlati munka során – különösen akkor, ha verbálisan folyamatosan igazolni kell ezen elvek érvényességét – a személyi állomány tagjainak tudati és erkölcsi állapotát is megváltoztatja.

A vizsgálat során alkalmazott kérdőív kérdései részben e tudati állapotra, részben a megkérdezetteknek az elitéltek rehabilitációjával kapcsolatos attitűdjére irányultak, valamint a környezetükben az ezzel kapcsolatos véleményekre.

Munkánk hipotézise annak az optimizmusnak a jegyében fogant, hogy a célok és feltételek közt meglévő, sok konfliktust eredményező ellentmondások ellenére a személyzet elitéltekkel foglalkozó beosztottai ismerik a rehabilitációs célokat, azonosulnak azokkal, vagy legalábbis elfogadják a belőlük eredő feladatokat.

A következő hipotézis az volt, hogy igénylik azokat a szakmai lehetőségeket, melyek a humánus, a jövőre irányuló, a fogvatartottak társadalmi beilleszkedését elősegítő tevékenységeket, melyek az elvek szintjén ismertek, s melyek uniós csatlakozásunk közeledtével új tartalmakkal kiegészülve realitásokká válnak.

A vizsgálat leírása

Egy 19 kérdésből álló, zárt válaszlehetőséget tartalmazó kérdőív, és az azt kiegészítő interjú képezte a vizsgálat gerincét, ami kiegészült a büntetés-végrehajtás személyzetének 2001. évi létszámáról, összetételéről, fegyelmi helyzetéről szóló jelentés adatainak, illetve a személyi állomány körében végzett e tárgykörben korábban végzett kutatások megállapításainak elemzésével.

A kérdőív kérdései 6 témakörre irányultak:

- a vizsgált személy adataira, munkahelyi beosztására
- az intézet hatásmechanizmusára
- a nevelés hatékonyságára
- a személyzet és az elitéltek kapcsolatára
- a bűnözéssel kapcsolatos véleményre
- a személyzet körében előforduló korrupcióra.

A kérdőíves módszert interjúk egészítették ki. Kezdetben a kérdéseket pontosító, az egyes témakörök válaszlehetőségeit finomító, részletező beszélgetések folytak. A későbbiekben ez kiegészült a kérdések mögötti tartalmak magyarázatával, értelmezésével és értékelésével.

A 2002-ben lezajlott vizsgálatban a személyi állomány 253 tagja vett vészt. A megkérdezettek 96%-a munkája során közvetlen kapcsolatban van az elitéltekkel, a fennmaradók alkalmilag, de meglehetős gyakorisággal találkoznak elitéltekkel. Ez azt jelenti, hogy valamennyi megkérdezett véleménye az elitéltekről, a velük való kapcsolatról, a reszocializáció lehetőségeiről személyes tapasztalatok útján alakult ki. Az értékelésénél a megkérdezettek 85%-át kitevő beosztotti állomány válaszait vettük figyelembe, a fennmaradó 15% középvezető válaszait külön nem értékeltük.

A személyi állomány attitűdje

Az attitűdök kialakulása a szocializáció része. Az attitűdök kialakításában jelentős szerepet töltenek be azok a csoportok, közösségek, melyekhez az egyént szoros érzelmi szálak kapcsolják. A legalapvetőbb ilyen közösség a család, ahol kialakul, megerősödik az az alapvető értékrendszer, mely meghatározza az egyén viszonyát a későbbi csopor-

tokhoz, közösségekhez. A család jellege, szerkezete, társadalmi, kulturális jellemzői alapján alakulnak ki a gyermekben azok a nézetek, értékítéletek, illetve ezek rendszere, melyek a családi közegből kikerülő gyermek számára az eligazodást segítik a társadalom más csoportjaival kapcsolatban. A baráti kör, a nevelési, oktatási intézmények, melyeknek tagja, részese lesz élete során az egyén, további – a családi reláción túl mutató – vonatkozásokban juttatnak tapasztalatokhoz, alakítanak ki attitűdöket. Ezeket az egyén jóformán akaratlanul sajátítja el.

Az attitűdök cselekvést determináló vagy motiváló szerepével kapcsolatban komoly tudományos viták folynak, de tapasztalatok szerint a beállítódások kutatásával, attitűd-vizsgálatokkal nem lehet a tényleges viselkedésre vonatkozó előrejelzéseket kapni.

A személyi állomány bűnözéssel kapcsolatos attitűdje

A vizsgálatban résztvevők beállítódása a bűnözéssel, mint általános társadalmi jelenséggel kapcsolatban alapvetően empatikus, bár némi bizonytalanságot tükröz. Minden esetre nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy a bűnözők milyen mértékben veszélyesek a társadalomra annak, aki az adott társadalomban él, tapasztalatai, információi, hangulatai a közvélemény által erőteljesen meghatározottak. Ugyanakkor közelről ismeri a bűnelkövetők körét, legalábbis egy részüket, velük kapcsolatban személyes benyomásai, intuíciói vannak.

A személyi állomány nem csak a bűnelkövetőkkel kapcsolatban nyilvánít toleranciát, hanem a büntető eljárásban együttműködő más hatóságokkal szemben is. Egyedül a bíróság az a szervezet, melynek munkája megítélésével összefüggésben ellentmondás figyelhető meg. Mivel a büntetés-végrehajtás személyi állományának jelentős része nap mint nap személyesen is kapcsolatba kerül a bíróságokkal, a bírói döntésekkel, így ezek a válaszok szubjektív élményekre, tapasztalatokra vezethetők vissza.

A személyi állomány fogvatartottakkal kapcsolatos attitűdje

Nagy bizonytalanság volt tapasztalható a vizsgálatban résztvevők körében, amikor arról kellett nyilatkozniuk, hogy biztonságban érzik-e magukat a fogvatartottak között. Többen is kérték a kérdés pontosítását, ám ha valaki a személyi állomány tagjai közül veszélyesnek érzi, hogy például elítéltek között egyedül intézkedjen, őt ez a bizonytalanság jellemezni fogja bármely fogvatartotti kategória körében. A kérdés általános esetekre, mindennapi munkafolyamatokra vonatkozott, nem pedig extrém helyzetekre, rendkívüli eseményekre.

Hasonlóan megosztó volt a következő kérdéskör, mely a fogvatartottak önigazgatási lehetőségével, önállóságával, személyi autonómiájának bizonyos mértékű érvényesítésével foglalkozott. Erőteljesen megjelent az a vélemény, mely szerint érvényesülnie kell annak a szabálynak, hogy a börtönben csak annak és oly módon kell történnie, amit a felügyelet akar. Azzal kapcsolatban, hogy a „felügyelői akarat, szándék" mit tartalmaz, komoly vitákat váltott ki.

A beszélgetések – melyek során a kiegészítő kérdések során többször kerültek önellentmondásba partnereink – megerősítik azt a véleményt, mely szerint hasonló kérdésekkel szakmai fórumokon célszerű lenne foglalkozni, tisztázni bizonyos fogalmak tartalmát, a cél

és feladatrendszer összefüggéseit, illetve a leglényegesebb módszertani kérdéseket.

A személyi állomány szándéka az a lehetőség, amikor érvényesül a fogvatartott bizonyos szintű önigazgatási lehetősége, döntési vagy választási lehetősége. A büntetés-végrehajtás rehabilitációs céljaival ellentétes az az akarat, mely minden elitéltektől kiinduló kezdeményezést eleve elutasít.

A saját munkával kapcsolatos beállítódás

A beállítódást az a szubjektív érzet vezérli, hogy az állomány azt látja, évről évre ugyanazokat az embereket fogadják be az intézetbe, újabb és újabb bűncselekmények elkövetése miatt, ezért felmerül a kérdés: „mit is ér a nevelőmunka?" Ez a megközelítés indokolja a rehabilitációhoz kapcsolódó esetleges szkepszist.

A viták – egyébként érthető okokból, racionálisan – minden esetben az elitéltek nevelésével kapcsolatban robbantak ki. A felügyelők, akiknek szolgálati – munkaköri – feladatai nem kapcsolódnak szorosan a nevelőkhöz, minden esetben véleményt formáltak a nevelésről. Tapasztalataik sok esetben negatívak a nevelők tevékenységével, esetenként személyével kapcsolatban, mindezek ellenére elvi szinten – ezt több, egymástól független vizsgálat igazolja – nem vetik el a nevelés lehetőségét, szükségességét. Ez az érdeklődés feltétlenül hasznosítható lenne a fogvatartottakkal való foglalkozásokban.

Más szolgálati területek tevékenységével kapcsolatban nem tapasztalható hasonló érzékenység, viták legfeljebb lokális személyes konfliktusok kapcsán alakulnak ki.

Neurotikusnak tűnik a személyzet reagálása a büntetés-végrehajtással kapcsolatos negatív társadalmi megítélésre. Az elmúlt másfél évtized megélése azt a tapasztalatot erősítette, hogy minden, szakmai alapon helyes törekvés más – esetleg politikai – aspektusból vizsgálva: támadható. A büntetés-végrehajtást ért támadások eszköze a tömegkommunikáció, a sajtó, s a kritika tárgya a büntetés-végrehajtás, mint az aktuális hatalom egyik jól körülírható, a laikus közvélemény számára megjeleníthető eleme, gyakran kerül a társadalmi véleményt megjelenítő, közvetítő sajtó kritikai célkeresztjébe.

A büntetés-végrehajtási munka megítélése és elismerése nem tükrözi az elvégzett munka társadalmi hasznosságát. Ennek a tükröződésnek a konkrét megnyilvánulásaként értékeli a személyzet a jövedelem, illetve az egyéb szociális ellátások alacsony voltát, melyet egységesen elfogadhatatlanul alacsonynak éreznek. A szakmai jövőképpel és a társadalmi elfogadottság alakulásával kapcsolatban előfordulnak szélsőségesen negatív vélemények. Ezzel kapcsolatban összegzi véleményét Fazekas László: „Pesszimizmusuk elgondolkodtató, hiszen, ha ezek az emberek ennyire bizonytalannak látják a jövőt a büntetés-végrehajtási szervezeten belül, akkor miért vannak még itt? Miért nem kerestek már egy olyan munkahelyet, ahol a társadalmi megbecsülés magasabb és nagy valószínűséggel ezzel együtt a bérezés is kiemelkedőbb"[3]

Az ember attitűdjei makacsul ellenállnak mindenfajta megváltoztatásra irányuló szándéknak. Mégsem tekinthető örök, megváltoztathatatlan egyéni jellemzőknek. Bár az egyén egy ideig képes ellenállni azoknak az információknak, melyek nem egyeznek a beállítódásában tároltakkal, az intenzíven érkező, egymást erősítő, kiegészítő információk, is-

3 Fazekas László: i.m.

meretek megtörik ezt az ellenállást. Az intellektuális oldal megváltozása labilissá teszi az érzelmi kötődést. Az attitűdváltozás kisebb ellenállásba ütközik, ha érzelmi oldalról indul. A változó érzelmek arra késztetik az egyént, hogy döntésének alátámasztásához adatokat gyűjtsön, keresse hasonlóan gondolkodó emberek társaságát.

A gondolatsor azért rendkívül fontos, mert a hibás attitűd változtatása a személyi állomány esetében, vagy a kialakult rutinok változtatása az európai normák követelményeinek megfelelően, aktuális feladatot jelent a büntetés-végrehajtás számára.

Az intézetek belső életének szervezése

A zárt intézet rendjének, belső életének, működésének feltételeit törvény, belső szabályok, és nagymértékben – részleteiben – kialakult gyakorlat, hosszú idő alatt kialakult hagyományok alakítják. A személyi állomány tagjai közötti munkakapcsolatok, illetve a személyzet és a fogvatartottak közötti kapcsolatrendszer a törvényi keretek között elsősorban az állomány kulturális jellemzőinek megfelelően alakul. Az elismerések és szankciók direkt módon alkalmazható szisztémáján túl a személyzet kompetenciája, és a finomabb szabályozási módszerek segítik, illetve teszik lehetővé a megkívánt együttélési, magatartási formák megjelenítését, gyakorlását az elítéltek részére.

A személyzet rendelkezésére álló ösztönző eszközök a személyi állomány – elsősorban felügyelők, nevelők – többségének véleménye szerint csak korlátozottan elegendők. Közel harmaduk a rendelkezésre álló, jogszabályban is nevesített fegyelmező, ill. jutalmazó eszközök körét bővítené, még annak tudatában is, hogy ezek az eszközök kevésbé alkalmasak a magatartás személyiségbeli feltételeinek – az elítélt ösztönző rendszerének – kívánt irányú változtatására.

Az interjúk arról győztek meg, hogy a személyzet elsősorban a büntető eszközök számának emelését várja el. A nevelők, akik legalábbis elméletileg tisztában vannak a pedagógiai módszerek alkalmazásának lehetőségével és várható következményeivel, többségükben csatlakoznak ehhez a véleményhez, azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarországi börtönök építészeti adottságai, a személyzet létszáma és felkészültsége, az irányítás szellemisége nem teszi lehetővé olyan tevékenységi rendszer életben tartását, mely lehetőséget teremtene a finomabb, adekvát pedagógiai módszerek alkalmazására.

A nevelők egy része szakmai érvekkel alátámasztottnak érzi, hogy az intézeti vezetők – akik szakmai előéletük során esetleg maguk is nevelőként dolgoztak – az azonnal megoldást (csak formális eredményt, időleges alkalmazkodást) eredményező megoldásokat, beavatkozásokat igényelnek. Ezt látszik alátámasztani a körleteken tapasztalható munkaszervezés is. Az egyik interjúalany szerint: „A fogvatartottak körében magára maradó felügyelő teljesen kiszolgáltatott az elítéltek hangulatának."

A fogvatartottak számára szervezett programok, irányított elfoglaltságok lehetőséget adnak a magatartás szabályozására oly módon, hogy az nem pusztán ellenállásra késztető fegyelmezésben merül ki. A személyi állomány rendelkezésére álló, magatartást befolyásoló eszközök körét ezért nem kizárólag a fegyelmező eszköztár bővítése jelenti, hanem elsősorban a feladatból eredő követelmények, a tevékenység – játék, verseny – szabályai, az együttműködés belátható, elfogadható követelményei. A szakember – elsősorban nevelő – által irányított, vezetett foglalkozások bővítését, a nevelők konkrét tevékenységszervező

feladatainak bővítését megkérdezettek többsége szükségesnek érzi. Ez az arány a felügyelők körében sem kisebb.

Az interjúk során feltűnő volt a felügyelői beosztásban lévők érdeklődése a nevelők pedagógiai tevékenységével kapcsolatban, illetve az elvárás, hogy ez a munkafázis nagyobb arányban jelenjen meg a nevelők munkájában.

Ugyanakkor ellenpontként folyamatosan érzékelhető volt az az érzelmi alapon, racionális (szakmai) megfontolások nélkül kialakított vélemény, amely a büntető eszközök körének bővítését – nem a tevékenységbe ágyazottan, a reszocializációs célkitűzések elérése érdekében, hanem kizárólag fegyelmi vétségek esetén – megtorló célzattal, a meglévő fegyelmezési formák szigorításával képzeli el.

Az elrettentés érdekében a legszélsőségesebb büntetési formák alkalmazására is készek lennének némelyek. Ez a felfogás elszigetelten, esetlegesen előfordulva sem tekinthető elfogadhatónak. Különösem nem akkor, ha felelős intézeti vezető szájából hangzik el, s nem is kellő anonimitást és védelmet adó vizsgálati közegben, hanem nyilvános fórumon.

A büntetés-végrehajtás reszocializációs feladatainak ellátása során a nevelésnek, a fogvatartottakkal való foglalkozásban a pedagógiai eszközök alkalmazásának szükségszerűségével kapcsolatban a megkérdezettek jelentős százaléka tartózkodott az állásfoglalástól. (A megkérdezettek 5,4%-a feleslegesnek, értelmetlennek tartja ezeket a próbálkozásokat, 19,3%-uk úgy foglal állást, hogy szükséges vagy éppen nélkülözhetetlen a nevelőmunka a fogvatartottak körében). A többség véleménye az volt, hogy a környezetükben megoszlanak a vélemények ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Indokként fogadhatjuk el a vélemény alátámasztására, hogy a jelenlegi feltételek között a nevelőmunkának rendkívül csekély az érzékelhető kedvező hatása.

A nevelők egy része ezzel kapcsolatban elmondta, hogy szakmai meggyőződésük szerint a pedagógiai tevékenység lényege, hogy nem az adott pillanatnak szólnak a különböző pedagógiai akciók, céljuk egy majdani, későbbi feltételek között érvényesülő, az elvárásoknak megfelelő viselkedés. Konfliktusaik a körleteken ebből a felfogásból, illetve az ezt elutasító mentalitásból adódnak.

A rabok nevelésének szükségessége, hasznossága, egyáltalán lehetősége erőteljesen megosztja a személyi állományt. (Ez nem kizárólag a neveléssel kapcsolatban megjelenő averzió vagy legalábbis ambivalencia, mivel a fogvatartottakkal való egyéb irányú vagy indíttatású, de mindenképpen emberi mivoltukat, alapvető jogaikat, esetleg szükségleteiket, érdeklődésüket figyelembe vevő beavatkozás is a vélemények polarizációjához vezet). A neveléssel kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalatok (hogy ezek miből erednek, az külön tanulmányt érdemelne) sok esetben alátámasztják a differenciálatlan véleményeket. A legtöbben azt fogalmazzák meg negatívumként, hogy rendkívül csekély az eredménye a fogvatartottak pedagógiai eszközökkel történő befolyásolásának.

Ugyanakkor az interjúk során szinte egyöntetűen azt is kinyilvánították, hogy a nevelők leterheltsége, feladataik jellege, az egyes feladattípusok aránya eleve nem teszik lehetővé az eredményes munkát. Ha a pedagógiai beavatkozás feltétele a folyamatosság, a következetesség, a nevelő kompetenciája, akkor a jelenlegi feltételeink között kérdéses bármiféle eredmény.

Találkoztunk olyan véleménnyel, mely szerint a jelenlegi gyakorlat egyenesen hátrányos, azaz az elítéltek negatív beállítódását erősíti az állomány által képviselt hivatalos

felfogással szemben az a „kétszínű" gyakorlat, hogy nevelőket adminisztrátorként, felügyeleti, biztonsági segéderőként használnak, olyan kinyilatkoztatások mellett, mely szerint szerepük a fogvatartottak személyiségfejlesztése, segítő támogatása stb. A deklarált feladatok, célok és a valós gyakorlat ellentmondása éppen a fogvatartotti szembenállást erősíti, igazolja, s morálisan a személyi állományra is negatív hatást fejt ki.

A deklarált célok és a gyakorlat közötti ellentmondás, a nevelés, pontosabban a nevelők diszfunkcionális felhasználása a vizsgálatban résztvevők mindegyikének válaszából kitűnt, különbségek ennek a ténynek a minősítésében voltak. Előfordult olyan vélemény, mely szerint a büntetés-végrehajtásnak a közvélemény felé történő kommunikációjában van szükség a nevelésre, bizonyítva ezzel a végrehajtás humánus, korszerű szellemiségét, miközben a gyakorlatban arra használja a nevelőket, amire valók (adminisztrátornak).

Más vélemény szerint a nevelők a múlt megcsontosodott kövületei, akik lassan kimúlnak, mert szükségtelenek ebben a rendszerben. Nincs valós funkciójuk, „lebegnek" a struktúrájában, meg kell szüntetni ezt a beosztást.

A büntetés-végrehajtás reszocializációs feladatainak értékelésében tapasztalható megosztott és néhány esetben szélsőséges vélemény kapcsán különösen érdekes, hogy a személyi állomány a bíróságok által kiszabott büntetéssel kapcsolatban milyen álláspontot képvisel. A bűnözés visszaszorításával kapcsolatos általában ismert ellentétes felfogások kevésbé osztják meg a véleményeket. A megkérdezettek többsége a büntetés elkerülhetetlenségét tekinti a legnagyobb visszatartó erőnek.

A szigor, a börtön elrettentő hatásának fokozása a jól szocializált, a törvénysértő cselekmény elkövetését kerülő populáció körében hatásos visszatartó erő. Olyanok között, akik valószínűleg egyébként sem követnének el kriminális cselekményeket. A büntetési tételek szigorítása, a börtön elrettentő hatásának fokozása a bűnelkövetők körében kisebb visszatartó hatást eredményez, mivel a bűnre készülő a lebukás – így a büntetés – elkerülésében bízva követi el cselekményét, vagy eleve bekalkulálja, mint lehetséges ellentételezést magát a szabadságvesztés büntetést. Mindezek ismeretében a megkérdezettek egyharmada gondolja úgy, hogy ez a – bekezdés elején jelzett – megoldás a bűnözés visszaszorítására. Ami különösen figyelemre méltó, a megkérdezett középvezetők háromnegyede ezt a felfogást képviseli.

Az Európa Tanács szakanyagainak ismeretét feltételezve kérdeztük meg a vizsgálatban résztvevőket, hogy a felsorolt büntetési elvek közül melyiket helyeznék első helyre, mint szerintük legfontosabbat. Az „európai ajánlásokban" szereplő büntetési alapelvek a büntetés-végrehajtás személyi állománya számára fogalmaznak meg a fogvatartottakkal kapcsolatos bánásmódra vonatkozó sztenderdeket. Mint ismeretes az Európai Börtönszabályokban[4] foglaltak nem kötelező érvényűek, s jelentőségük inkább a büntetés-végrehajtás színvonalának emelésére gyakorolt hatásukban mérhető. Létrehozása óta ez a dokumentum az általános normák javításának, valamint a humánus és progresszív pönológiai politika és

4 Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága R/87/3 ajánlása a tagállamoknak az Európai Börtönszabályokról. Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár 1990/5. sz.

gyakorlat elősegítésének szimbólumává, illetve ösztönzőjévé vált.[5]

A szabályok ismerete és követése tehát alapvetően morális kérdés, még akkor is, ha az Európai Börtönszabályok egyes pontjai és a hatályos, büntetés-végrehajtást érintő szabályozás szakaszai tartalmukban, néha szó szerint is megegyeznek. Az Európai Börtönszabályok egyik alapelve, hogy a szabadságvesztést olyan materiális és morális körülmények között kell megvalósítani, amelyek szavatolják az emberi méltóság tiszteletben tartását (1. szabály). Érvényesítéséhez biztosítani kell az elítélt részére mindazokat az életfeltételeket, ellátást, mozgásteret, a társadalommal való kapcsolat bizonyos szintjét, a személyiség integritásának és egészségének megőrzését, mindamellett, hogy a rehabilitáció, a visszailleszkedés szándékának és feltételeinek megteremtését is szem előtt kell tartani. Mert önmagában az első szabály betartása nem visz közelebb a rehabilitáció céljához. Hangot kap továbbá, hogy az elítéltek kezelésének[6] olyannak kell lennie amely megőrzi egészségüket és önbecsülésüket, fejleszti felelősségérzetüket, bátorítja azokat a magatartási mintákat és képességeket, amelyek segítik majd visszatérésüket a társadalomba a legjobb esélyt nyújtva arra, hogy szabadulásuk után törvénytisztelő és önellátó életet folytassanak (3. szabály). Ebben a mondatban bele van sűrítve a végrehajtás legfontosabb céltétele, és e cél eléréséhez szükséges eszközrendszer, mégpedig olyan megfogalmazásban, mely a sorolt eszközöket is mint végrehajtási célt jelöli meg. A probléma lényege nem is a mondatszerkesztésben, hanem a tartalom által sugallt feladatokban rejlik. Az önbecsülés fenntartása, a felelősség fejlesztése, a sikeres társadalmi adaptációhoz szükséges magatartási minták és képességek kialakítása hihetetlenül professzionális, és a végrehajtás lényegét kitevő pedagógiai program megvalósítását igényli. Erre a feladatra csak nagyszámú, jól képzett, elkötelezett szakemberrel lehet vállalkozni. Ha komolyan gondoljuk az európai normák teljesítését a magyar büntetés-végrehajtásban, akkor a személyi állomány felfogásában, beállítódásában nagyon komoly változásokat kell elérni.

A vizsgálatban résztvevők több mint fele (56%-a) a felelősség elvének érvényesítését jelölte meg, mint általa legfontosabbnak tartott elvet. Magával a választással nincs különösebb probléma, az indoklással azonban annál több. A válaszadók ugyanis abból a felfogásból indultak ki, hogy a felelősség elve a végrehajtás során a fogvatartott felelősségét jelenti a vele történő eseményekkel kapcsolatban. Volt, aki úgy közelítette meg a kérdést, hogy a zárkában a társak által elkövetett, egyébként büntetőjogi szankciót kiváltó bántalmazásért egyedül a sértett felelős, miért követett el olyan bűncselekményt, amiért végrehajtandó szabadságvesztés büntetésre ítélte a bíróság. Sokakban fel sem merül a gondolat, hogy a felelősség elve, mint alapelv érvényesítése a személyzet feladata, s lényege a fogvatartott személyes felelősségének felismertetése, megértettetése. Annak a nagyon komoly pedagógiai feladatnak a megoldása, melynek eredményeképpen a

5 William Rentzmann: Alappillérek a modern elítéltkezelési filozófia fejlődésében: normalizálás, nyitottság, felelősség. Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár 1993/1.

6 A kezelés fogalmát Rentzmann szélesebb jelentéstartalommal ruházza fel, minden olyan tevékenységet e fogalomhoz csatol, amit tudatosan végzünk az elítélt azon képességeinek befolyásolására, hogy a jövőben távol tartsa magát a bűncselekmények elkövetésétől. Ez azt jelenti, hogy a kezelés fogalomkörbe tartozik a börtönök építészeti, fizikai elrendezése, a kezelés része a személyzet bánásmódja, sőt az egész börtönrendszer.

fogvatartott felismeri saját tetteinek, cselekedeteinek következményeit, azokat megfelelően értékeli, s képessé válik felelősen, helyesen cselekedni.

E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a fogvatartottak személyes felelősségének alakításával kapcsolatos pedagógiai feladat metodikai problematikáját részletesen kifejtsük. A feladat mértékének érzékeltetésére csak annyit, hogy nem verbális módszerről van szó. A felelősségérzet kialakítása nem működik rábeszéléssel, magyarázattal. A megoldás csak szakmailag irányított, szervezett, folyamatos, állandó értékeléssel kísért tevékenységi rendszerben oldható meg, melyben az elítélt aktív szereplőként jelenik meg, s ahol a nevelő szintén aktív, alakító részese, vezetője, irányítója, katalizátora, elemzője és értékelője a folyamatoknak. Sokkal több és bonyolultabb nevelői feladat jelenik meg a felelősség elvének érvényesítésében, mint amennyit első pillanatban gondolunk erről.

Nos, a vizsgálatban résztvevők a felelősség elvét más tartalommal ruházták fel a maguk számára, s választásuk, jelölésük ebből a félreértésből eredt. Ez a tény az interjúk során nyilvánvalóvá vált. A felelősség elvének alkalmazása olyan cselekvési szabadságot enged a fogvatartottnak, melyben önálló választásainak, döntéseinek következményei az elítéltet terhelik. A börtönrendszerek hagyományosan paternalisztikusak, megfosztják a fogvatartottakat attól a lehetőségtől, hogy ügyeiket maguk intézzék, bizonyos szükségleteik kielégítéséről maguk gondoskodjanak, életüket a börtön szabta keretek között maguk alakítsák. Mindezek az elítéltek szociális életképességét csökkentették, noha ez soha nem volt célja a szabadságvesztés büntetésnek. A börtönéletnek ez a „hotelhatás"-nak nevezett jellemzője, velejárója akadályozza az önálló életvitelre nevelést, a szabadulásra felkészítést.

A nevelőmunka hatékonysága

A nevelők munkáját senki nem tartja elég hatékonynak. Két ok miatt vitathatatlan a megállapítás. Az egyik, hogy a nevelés eredményességének kritériumait valójában nem ismerjük. Pontosabban, nem fogalmaztuk meg azokat a normatívákat, melyek megléte, teljesülése esetén a nevelőmunkát eredményesnek tekinthetjük.[7] A visszaesési mutatók egyértelműen alkalmatlanok erre a feladatra.

A másik, hogy a nevelés feltételei – a már érintőlegesen megfogalmazott okokra visszavezethetően – korlátozottak. Sem létszámában, sem felkészültségében, sem szakmai támogatottságban nem áll úgy a rabnevelés, hogy a fogvatartottak befolyásolásában számottevő eredményeket érhessen el. Éppen ezért optimista az állomány, amikor közel 80 százalékban a sikerességet mérsékeltnek ítéli meg, s a fennmaradó kisebbség a mérsékelt sikerességet a munkaszervezésben, feladatelosztási hibákban látja. Rendkívül fontos az a tény, hogy senki nem tartotta értelmetlen, felesleges tevékenységnek a ne-

7 A nyolcvanas évek elején a Bv. Országos Parancsnokságán folyt kutatás a fogvatartottak neveltségi szintjének mérésével, a neveltségi szint megállapításával kapcsolatban. Ezzel összefüggésben vizsgálták a kutatásban résztvevők a nevelés eredményességét, a nevelők munkájának mérhetőségét. A vizsgálat azzal a megállapítással zárult, hogy annyi – sokszor látensen ható – tényező játszik szerepet az eredményességben, vagy éppen eredménytelenségben, hogy egzakt eredményt produkáló összefüggő rendszert nem tudunk felállítani. A kutatók megelégedtek azoknak a vizsgálati, mérési eljárásoknak a bemutatásával, melyek a fogvatartottak külső magatartási megnyilvánulásai alapján valószínűsítették a várható eredményt.

velést. Különösen akkor érdekes ez, ha összevetjük azzal az adattal, mely szerint a megkérdezettek 5,5%-a úgy vélekedett, hogy a fogvatartottak nem befolyásolhatók a szabadságvesztés időtartama alatt.

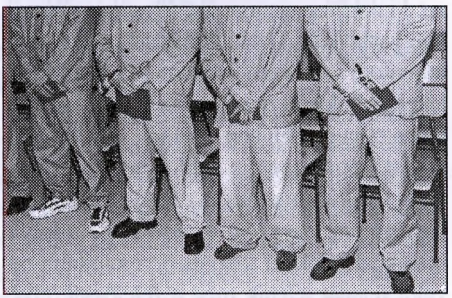
Az eredményességet negatívan befolyásoló tényezők között

- a kedvezőtlen létszámarányok
- a nevelők leterheltsége
- a nem nevelői feladatokkal történő megbízás
- a szükséges szakemberek hiánya
- a fogvatartottak megismerésének korlátai
- a nevelőmunka feltételeinek kedvezőtlen volta szerepeltek

Abban azonban szinte teljes az egyetértés, hogy a nevelők munkájával kapcsolatban – nem kizárólag tőlük eredő, és nem rajtuk számon kérhető – problémák vannak. Akik a börtönökben, a körleteken együtt dolgoznak a nevelőkkel, látják, hogy a nevelők elsősorban nem azzal foglalkoznak, ami elvileg a feladatuk lenne.

A büntetés-végrehajtás szakmai direktívái és a laikus közvélemény megítélése nem minden esetben találkozik abban a kérdésben, hogy minek van prioritása a bűnmegelőzésben. Az azonban, hogy a büntetés-végrehajtási ismeretekkel felruházott személyi állomány többsége érzelmi alapon közelít egy szakmai kérdés felé, figyelmeztető jel.

A válaszadók harmada vélelmezi, hogy a rezsim szigorítása javítaná a büntetés-végrehajtás eredményességét. (Az eredményesség mibenléte nem tisztázott. Legtöbben a körletek fegyelmét, tisztaságát értik alatta, mások a visszaesési ráta javulását tekinti mérvadónak) Az interjúk differenciáltabb képet adtak a kérdéssel kapcsolatban. Akik a börtönszabályok szigorításával az eredményesség javulását kapcsolták össze, sok esetben elegendőnek tartották volna a meglévő szabályok betarttatását. Szerintük a követelmények érvényesítése elegendő volna. Ezzel a problémával kapcsolatban ugyanazokat a gátló tényezőket említették, mint a nevelők munkájával kapcsolatban. A fogvatartottak számához és a feladatokhoz mérten kevesen vannak a körleten, sokszor halmozódó problémákkal, eszköztelenül állnak az esetenként joggal követelőző elítéltekkel szemben. Ilyenkor esélyük sincs „európai" módon kezelni az eseményeket.

Véleményük szerint a szigorítás nem csak a fogvatartottak mozgásterét szűkítené, hanem a személyi állomány leterheltségét is növelné. A normaszegések számának emelkedésére számíthatnánk, ami több fegyelmi vétséget, ezzel együtt járó szolgálati és adminisztratív terheket növekedését eredményezné. Abban az esetben pedig, ha a szigorodó szabályok előírásainak megszegését elnéznék, vagy elmaradnának szükséges ellenőrzések, felelősségre vonások, az a tevékenység morális alapjait ingatná meg.

A szigor, a szűkebb korlátok azt a képzetet keltik sokakban, hogy ez együtt jár a biztonsági erő – létszám – emelkedésével a körleteken, ily módon kikényszerítve a normakövető magatartást az elítéltektől. A jelen helyzetet úgy jellemezték egymástól függetlenül a megkérdezettek, hogy „a cél a soron következő szolgálatot esemény nélkül megúszni, a problémákat (elítéltek kéréseit) elhárítani,

szőnyeg alá söpörni, meghagyni a váltásnak, kezdjen vele, amit akar."

A helyzet javításának, javulásának feltétele, hogy a fogvatartottak körében intenzitásban és időtartamban is nagyobb arányú befolyása legyen az állománynak. Az „élni és élni hagyni" felfogással szemben a személyi állomány túlnyomó többsége úgy érzi, hogy a nevelőknek – képesítésük alapján ők kompetensek – a fogvatartottak között, programjaik szervezésével, irányításával kell foglalkozniuk elsősorban. Feleslegesnek tartják, hogy felsőfokú végzettségű szakemberek végezzék azokat az alapvető adminisztrációs feladatokat, melyek ellátásához alacsonyabb képesítésűek is alkalmasak lennének. A jelenlegi helyzetben a nevelők úgy készítenek a fogvatartottak további sorsát jelentősen befolyásoló előterjesztéseket, hogy nem állnak rendelkezésükre a megalapozott vélemény kialakításához szükséges ismeretek. Az elítélt megismerésének hiányában, a további sorsát befolyásoló javaslat megtétele a szakmai morált rendíti meg, hiteltelenné teszi a nevelőt nem csak kollégája, de önmaga előtt is.

A bebörtönzés és más intézkedések, melyeknek eredménye a bűncselekmény elkövetőjének a külvilágtól való elvágása, annál a ténynél fogva sújtó jellegűek, hogy a személytől az önmaga fölött való rendelkezés jogát, szabadságától való megfosztása révén, megvonják. Éppen ezért a börtönrendszernek (az eseti jogos különleges elbírálásokat és a fegyelem fenntartását célzó intézkedéseket kivéve) nem szabad az ilyen helyzetben vele járó szenvedést súlyosbítania.[8]

A fent idézett határozat tartalmának érvényesítését a személyzet munkája jellegéből adódóan az elítéltekkel közvetlen kapcsolatban álló tagjai, a körleteken szolgálók hivatottak biztosítani. Az elítélt helyzetében rendkívül fontos, hogy biztonságban érezze magát abban a vonatkozásban is, hogy a külvilágban adódó feladatai, kötelezettségei, lehetőségei teljesüljenek, s ebben a személyzet részéről mindennemű támogatást megkapjon. A nevelőnek kulcsszerepe van ebben a helyzetben, ezért különös jelentőséggel bír, hogy közte és az elítélt között milyen viszony áll fenn. Kövér Ágnesnek a kilencvenes évek elején végzett vizsgálatai olyan következtetések levonását eredményezték, melyek azt mutatták, hogy a nevelők – és a személyi állomány más illetékes tagjai – nem töltik be megfelelően szerepüket.

„A nevelőkkel kapcsolatban a legtöbb információ a különféle nevelői foglalkozásokról, illetve azok hiányáról érkezett, és a nevelővel való kapcsolat minőségéről. Az interjúalanyok 90%-a arról számolt be, hogy semmiféle csoportos foglalkozást nem szokott tartani a nevelő, 65%-uk még soha nem is hallott arról, hogy ilyen valaha is lett volna.[9] Kövér Ágnes tanulmányának elkészültét követő évtizedben a nevelők tartalmi munkájának feltételei nem javultak jelentős mértékben, az adminisztráció terhei változatlanok, az egy nevelőre jutó fogvatartottak száma sem csökkent érzékelhetően, megállapításait tehát érvényesnek tekinthetjük napjainkban is.

A formális feladatok és a gyakorlat között meglévő ellentmondás felfedezhető más szakterületek tevékenységében is. És itt nem kizárólag arról van szó, hogy az előírt feladatokat nem, vagy csak részben végzik el, s azt úgy dokumentálják, mintha az valóban meg-

8 Minimum irányelvek a letartóztatott személyekkel való bánásmódról. ENSZ 1985. december 10-i 40/33. sz. határozata az u.n. Pekingi Szabályok 105. p.

9 Kövér Ágnes: A büntetésről és a börtönről. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1994. 155. old.

történt volna. Ma már ezt mint természetes, elfogadott eljárásként gyakorolják, s az ellenőrzések is kizárólag a dokumentum – s nem a tényleges tevékenység – ellenőrzésére szorítkoznak, ezzel mintegy legalizálva ezt a gyakorlatot. Ennek hosszú távú következményei beláthatatlanok.

A szolgálatokhoz kerülő új munkaerő ezt az „ellentmondásos" gyakorlatot ismeri meg, sajátítja el, számára ez már nem is titkolni való megoldás, hanem a büntetés-végrehajtási feladatok megoldásának természetes módja. Ennek a nem éppen kedvező helyzetnek a kialakulásában nem kizárólag a személyzet érintett tagjai a hibásak, hiszen sok esetben a feladat és a végrehajtáshoz szükséges feltételek „nem állnak összhangban egymással".

Bánásmód – a személyzet és a fogvatartottak kapcsolata

A kérdéskört különösen érdekessé teszi, hogy a büntetés-végrehajtás személyi állományát adó társadalmi közegben a megélhetési feltételek, egzisztenciális lehetőségek általában kedvezőtlen irányban változtak. Ezzel szemben a jogállami követelményeknek megfelelően a fogvatartottak felé irányuló „liberalizáció" nyilvánult meg. Az állomány kevésbé képzett tagjai a sokszor hiányos, hibás kommunikáció miatt az egy időben, párhuzamosan ható ellentétes folyamatokat érzékenyen, néha sértődötten követték, esetenként demagóg módon felerősítették.

A fogvatartottak oldaláról szemlélve a személyi állomány minden egyes tagja státuszából eredően „ellenségnek" tekintendő, aki személyében járul hozzá az elitélt számára természetellenes és „igazságtalan", vagy legalább is méltánytalan állapot fenntartásához. Ez az alaphelyzet megnehezít minden pedagógiai befolyásolási próbálkozást. Ez indokolja a személyes kapcsolat kialakítására való törekvést, amely lehetővé teszi a fogvatartott részéről is a megismerést, a személyi állomány egyes, vele személyesen foglalkozó, kapcsolatba kerülő tagjának megismerését. A megismerés egy szinten lehetőséget ad arra, hogy a rab differenciáljon, különbséget tegyen az egyes személyek között, felismerje a feladatvégzés, kötelezettség teljesítés során a személyzet alapvetően kettős funkcióját: biztosítani az intézmény törvényes működését, illetve segíteni, részben megvalósítani azt a rehabilitációs feladatot, melynek végső célja a rab reszocializációja.

Ne gondoljuk tehát, hogy a megismerési folyamat egyoldalú, csak a rab megismerését teszi lehetővé a személyzet tagjai számára. Az együttműködésben – mert végső soron a megismerésben (is) erről van szó – az elitélt pontos ismereteket szerez a személyzet vele foglalkozó tagjairól. Ráadásul a fogvatartott ismeretei objektívabbak, mivel a személyzet az elitélttel ellentétben nem is gondol a rejtőzködésre, munkája végzése során általában valós önmagát jeleníti meg.

A nevelő számára ez a helyzet azért kiemelkedően fontos, mert a nevelő morális értékeket közvetít. Ha azonban személyisége, magatartása nem hiteles, hiteltelenné, igaztalanná válnak az általa közvetített morális tartalmak, s ennek befolyásoló ereje sokkalta nagyobb, mint az így hiteltelenné vált nevelő javító szándékú próbálkozásai.

A személyi állomány körében az előítélet, „a gondolkodás szögesdrótja"[10] okozza a legkeményebb kapcsolati problémát. Az előítéletes gondolkodás szelektív látásmódot alakít ki, elválasztja az embereket egymástól. Kialakulása mindig érzelmi színe-

10 Csepeli György: Bevezetés a szociálpszichológiába. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 5. old.

zetű, melyben a zárt kategóriák sztereotípiákká válnak.

Az elítéltekkel foglalkozó személyi állomány minden egyes tagja tapasztal olyan fogvatartotti magatartást, amely ellenszenvet vált ki, óvatos megfontolásra int, esetenként veszélyezteti a környezetet, magát a cselekvőt is. Ezzel magyarázható, hogy kialakul és megerősödik az a szemlélet, miszerint minden elítélt veszélyes, rossz, megbízhatatlan, akikkel a szigorú biztonsági struktúrán belül is elkerülő magatartást, hátrányos megkülönböztetést, szükség esetén testi erőszakot kell alkalmazni. Az igazságot tartalmazó dolog azonban nem maga az igazság! A fogvatartottakat megismerve kirajzolódik az egyes személyiség, mely az esetek többségében maga is szenved korlátaitól, hiányaitól. S talán ami ennél is fontosabb, megismerhetők azok a belső motivációk, melyek a fogvatartott reakcióit indukálják.

Viszonylag hosszú idő alatt megszerezhető tapasztalat eredményeként formálódik a felismerés, hogy nagyon különbözőek képességeik, előéletük, feltételeik, motivációik. A megismerés segít az előítélet felszámolásában, akár egyes emberről, akár egy csoportról van szó.

A büntetés-végrehajtásban dolgozók esetében ellentétes felfogások figyelhetők meg a fogvatartottak megítélésére vonatkozóan. Vannak, akik minden elítéltet, minden vonatkozásban negatívan ítélnek meg, velük szemben általában a legkeményebb megtorló intézkedéseket tartják szükségszerűnek, s a törvényben előírt differenciálási kötelezettséget indokolatlannak tartják. Akadnak, akik ezt a felfogást nyíltan vállalják, s igazuk bizonyítására számtalan példát hoznak fel. Mások ellenkezőleg, a differenciálás lehetőségét kiterjesztenék, elsősorban az enyhítés irányában. Véleményük szerint a személyiségben meglévő pozitívumok aktivizálása segíthet ahhoz, hogy a rehabilitációs célt elérjük, még akkor is, ha így előfordulhat tévedés, hiba, akad olyan elítélt, aki nem méltó az efféle bizalomra.

A nagyon differenciált, sőt esetenként egymásnak szélsőségesen ellentmondó vélemények után meglepő, hogy a fogvatartottakkal kapcsolatos bánásmód egyes elemeinek javítását minden megkérdezett indokoltnak tartotta, sőt több mint 50%-uk valamennyi elem – ellátás, elhelyezési feltételek, szervezett foglalkozások stb. – arányos javítását tartotta fontosnak.

Az interjúk során két jellemző irányban fogalmazódtak meg javaslatok, vélemények. A fogvatartás feltételeinek javítására tett erőfeszítések eleddig elégtelenek, még mindig többségben elfogadhatatlan, nehezen kezelhető állapotok tapasztalhatók az intézetekben. A fogvatartottakkal szembeni bánásmód javításának feltétele továbbá a szolgálatellátás feltételeinek javítása; a jövedelmi viszonyokat úgy kell alakítani, hogy az érzékelhető illetményemelés ne devalválódjon, sőt kiinduló pontja legyen egy méltányosabb, a büntetés-végrehajtási szolgálat értékét jobban elismerő jövedelemszintnek.

A vizsgálatban résztvevők indirekt módon összekapcsolták a fogvatartottakkal kapcsolatos feladatellátás színvonalát a szolgálat ellátásával kapcsolatos feltételrendszer színvonalával.

Alapkérdés a korszerű büntetés-végrehajtásban, hogy a személyi állomány milyen kapcsolati stratégiát követ a fogvatartottakkal való viszony alakításában. Fél évszázada túl vagyunk már a „ne csak őrizd, gyűlöld is" felfogáson, ám a személyzet és az elítéltek ki nem kerülhető személyes kapcsolata még mindig nehézkesen körülírható, rosszul kezelt tabu téma. Az erre vonatkozó instrukció

általában rövid, tömör és semmitmondó, nem nyújt eligazítást, támpontot a fogvatartottal munkája során személyes kapcsolatba kerülő büntetés-végrehajtási alkalmazott számára. Azon a szűk mezsgyén haladni, amit a „meg kell tartani a három lépés távolságot", vagy „kerülni a korrupciós kapcsolat gyanúját is" jelent, rendkívül nehéz. Csak tilalmi elemeket tartalmaznak az instrukciók. A „mit kell, mit lehet tenni és hogyan" azonban nem képezi eligazítás tárgyát. Ugyanolyan semmit mondó ebben a vonatkozásban – mert evidens – a „törvényes keretek között" tartott kapcsolat elvárása.

A személyzet tagjainak a napi munka gyakorlatában kell megfelelően alkalmazkodnia, adekvát módon reagálnia az eseményekre, olyan feltételrendszerben, ahol egymásnak sokszor ellentmondó elvárások ütköznek. Az eligazodásukat – és ennek megfelelően a helyes döntést és eljárást – tovább nehezíti az a tény, hogy a börtönben, „ebben a gyakorlati mezőben – nagyon korlátozottan érvényesek az elméletek, és jórészt a jog is perifériára szorul. Ha jobban megvizsgáljuk, jól látható kommunikációs hibát fedezhetünk fel a szabadságvesztés-büntetés elméleti szintjei, a jogalkotók szándékai és a végrehajtás gyakorlata között... Bár ezt a világot is igyekszik szabályozni a jog, de az emberi érdekek, viszonyulások az intézmények mindennapi életében makacsul követik saját érdekeiket és törvényszerűségeiket".[11]

A börtön szociális klímája, ez a bonyolultan összetett viszonyrendszer további ellentmondások konfliktusával terhelt. A totális struktúra és az elitéltek rejtőzködő, nehezen megközelíthető informális hálózata, vagy a személyzetnek az elitéltekkel szemben megnyilvánuló előítéletei, ugyanakkor gondjaikkal, szükségleteikkel, egymás közötti konfliktusaikkal összefüggő feladataik a klasszikus börtön többé-kevésbé természetes jellemzői.

A formális – és alaphelyzetben a fogvatartottak által elutasított – rend megőrzésére tett minden szigorító próbálkozás, ami további korlátozásokkal, szigorúbb és közvetlenebb felügyelettel, s hibázás esetén egyre szigorodó büntetésekkel jár, a reszocializáció kevéske lehetőségeit tovább szűkíti. Ezzel szemben áll a deklarált rehabilitációs program.

Az ellentmondásos feltételrendszerben való eligazodásban a személyzet olyan – számára a mindennapi éltben idegen, a társadalom által el nem fogadott – magatartásokkal, megnyilvánulásokkal kerül szembe, melyekkel kapcsolatban toleranciát, megértést várnak el tőle. „Bizonyos mértékig meg kell tanulni az elítéltekben megbízni. A homoszexuális kapcsolatok helytelenítése általában elfogadható egy büntetés-végrehajtási alkalmazottól, azzal együtt, hogy a megértő attitűdhöz hozzátartozik a másság elfogadása. A személyi állomány tagja nem érezheti feladata ellátása során, hogy ha az elítéltek között tartózkodik, az kiemelkedően veszélyes feladat. Az általa tanúsított magatartás a fogvatartottak között tiszteletet kell, hogy ébresszen..."[12]

A megoldást arányosan megosztva két – egymást kiegészítő – felfogás tartalmazza. A vizsgálatban résztvevők 45,9 %-a a határozottabb differenciálásban látja a megoldást. A biztonsági szempontok, előéleti sajátosságok, személyiségbeli jellemzők alapján történő klasszifikáció segíthet a kapcsolati problémák megoldásában. Ez a felfogás voltaképpen szemben áll az Európa Tanács azon tö-

11 Kövér Ágnes: Célok és formák. A szabadságvesztés-büntetés minősége és az alternatív börtön. Börtönügyi Szemle 2000/2.

12 Fazekas László: i.m.

rekvéseivel, melyek a már idézett William Rentzmann így fogalmaz meg: „... a skandináv országokban az a tapasztalatunk, hogy speciális intézményekre csak rendkívül speciális bánásmódot igénylő elítéltek esetében van szükség. Az elítéltek nagy többsége nagyon jól elhelyezhető egy helyen, függetlenül attól, hogy első elkövetők, visszaesők, rövid vagy hosszú ítélettel rendelkeznek, sőt, bizonyos mértékig az sem kizáró szempont, hogy nők vagy férfiak. Ez az álláspont bizonyos fokig az Európai Börtönszabályokban is tükröződik (ellentétben az általános minimális szabályokkal), hiszen hangsúlyt kap, hogy a modern pönológia már nem követeli meg a fiatalok és idősek, a férfiak és a nők, az elítéltek és az ítéletre várók merev elkülönítését. A szabályok ebben a vonatkozásban tehát enyhültek, ami annak elismerése, hogy adott körülmények között kölcsönös előnyök származhatnak abból, vagy legalább is nem jár hátrányos következményekkel, ha megengedjük a kontaktusok létesítését ezen elítélt kategóriák között.[13]

A kérdéskör kapcsán a megkérdezettek közel fele látja úgy, hogy a fogvatartottakkal közvetlenül kapcsolatba kerülő személyzet tagjainak az eddiginél alaposabb pedagógiai, pszichológiai ismeretekkel kell rendelkezniük. Pedagógus, pszichológus szakemberekre bízná, hogy részben tudományterületük ismeretei, másrészt büntetés-végrehajtási tapasztalataik alapján az adott csoporttal, illetve egyénekkel kapcsolatos feladatoknak megfelelően alakítsák kapcsolatukat az elítéltekkel.

A kérdőíven szereplő kérdésre adott válaszok ismeretében figyelemre méltó volt, hogy sok esetben szóba került az interjúk során az elítéltekkel való kooperációra, együttműködésre törekvés. E lehetőségtől sokan elzárkóztak, s nem azzal az indokkal, hogy a fogvatartottak erre alkalmatlanok, megbízhatatlanságuk, állhatatlanságuk miatt ez a törekvés illuzórikus, hanem azzal a magyarázattal, hogy az állomány nem fogadna el ilyen partneri viszonyt, még konkrét rehabilitációs feladatokkal kapcsolatban sem. Ez a megfogalmazás azt sugallja, hogy sok esetben az állomány tagjai egymás elítéltekkel szemben kialakult véleményét, attitűdjét kedvezőtlenebbül értékeli, mint ahogy azt a vizsgálati tapasztalatok mutatják.

Korrupció

A személyi állomány szociális helyzete, annak összefüggése a korrupcióval, minden megközelítésben, különösebb indukáció nélkül is szóba került. Ez a kérdés élénken foglalkoztatja a személyi állományt. Nagyon kevesen voltak, akik a kettő között nem látnak összefüggést. Arányuk 3% alatt van, az interjúk során azonban senki nem igazolta vissza ezt a választ.

Teljes egyetértés mutatkozik a vonatkozásban, hogy a reszocializáció szempontjából romboló hatású, ha a személyi állomány tagjainak hangoztatott elvei, képviselt és közvetített értékek, valamint a szolgálatellátás során tanúsított viselkedés között eltérés van. Ez nem csupán a személyzet érintett tagjainak erkölcsi devalválódását eredményezi, de igazolja az elítéltekben azokat a meggyőződéseket, attitűdöket, melyeknek – rehabilitációjuk céljából – éppen megváltoztatására törekszünk. Ezért nagyon fontos, hogy a személyi állomány távol maradjon minden korrupciós eseménytől. A legdestruktívabb minta, amikor a büntetés végrehajtói követnek el bűncselekményt.

13 William Rentzmann: i.m.

Különösen figyelmet érdemelnek ezzel kapcsolatban a fogvatartottak véleményei: „Abban a kérdésben, hogy mennyire vásárolhatók meg az őrök, vagy rá lehet-e venni őket arra, hogy valamit behozzanak az intézetbe, saját történetet egy elitélt sem mondott el, azonban többen tudtak róla, hogy az úgynevezett üzleti jellegű viszony gyakori az elitéltek és az őrök között... Alkoholt például be lehet hozni, ezt úgy értem, az őrök be tudják csempészni megfelelő juttatás ellenében. De ez úgy van, olyan nagyok az összefonódások, hogy ezzel a témával nem szabad foglalkozni... nevelők között is, őrök között is van korrupt".[14]

A korrupciós jelenségek eseti voltát látszik alátámasztani, hogy egy szűk töredék véleményt leszámítva a korrupciót ritkán előforduló, egyedi esetként jellemzik. Mindössze 3% véleménye, hogy általános jelenség. Ennek némileg ellentmond az a vélemény, hogy legalább egyszer (16,2%) személyesen is tapasztalt környezetében a megkérdezett ilyen eseményt. Sőt, ugyanilyen arányban arról számoltak be, hogy gyakran fordul elő környezetükben! Tehát a megkérdezettek egyharmadának van személyes tapasztalata, élménye a személyi állomány korrupciós cselekményeivel kapcsolatban.

A büntetés-végrehajtás személyzetének 2001. évi létszámáról, összetételéről és fegyelmi helyzetéről szóló jelentés adatai szerint az állomány 190 (teljes állományi létszám 2,52%-a) hivatásos állományú tagjával szemben kezdeményeztek büntetőeljárást, közülük 179 (2,38%) fővel szemben szolgálati jogviszonnyal összefüggő cselekmény miatt. Ebből 78 (1,03%) fő volt, akivel szemben a fogvatartás törvényességét sértő bűncselekmény gyanúja miatt indult eljárás.

52 fő (0,69%) követett el a fogvatartottakkal, a bánásmóddal összefüggésbe hozható fegyelmi vétséget. A statisztikai adatok kedvezőek, különösen, ha figyelembe vesszük az elmúlt években tapasztalt, nem túl nagy arányú, de egyenletes csökkenést.

Szinte egyöntetű a vélemény abban, hogy a személyi állomány állapota valamilyen módon – több mint 50% szerint közvetlenül – befolyásolja a fogvatartottak nevelhetőségét, állapotát. A fegyelmi statisztika adataiból ítélve a helyzet kedvező.

A vizsgálat „melléktermékeként" azonban számos olyan tapasztalatot szereztünk, ami az elfogadható helyzetnek, és a pozitív trendnek ellentmond. Ezek a tapasztalatok nagyfokú szkepticizmusra, esetenként szélsőségesen negatív állásfoglalásokra, cinizmusra utalnak. Fejtörést okoz, hogy a szubjektív élmények feldolgozására milyen módszer lenne valóban alkalmas, az azonban tény, hogy ezekkel a – negatív – tapasztalatokkal kiegészülve objektívabb képet alkothatunk a büntetés-végrehajtás személyi állományának véleményéről.

Módos Tamás

14 Kövér Ágnes: A büntetésről és a börtönről. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1994. 159. old.